

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ SEMANTİKASINA DAİR

Dilin yaranması, öyrənilməsi, mahiyyəti dilçiləri və filosofları həmişə düşündürmüşdür. Qədim yunanlar insanı öz həmcinsləri ilə ünsiyyətə girən sosial varlıq kimi başa düşürdülər. Fəlsəfə və təbiət elmlərinin inkişaf etməsilə dilin yaranmasıyla bağlı çoxlu dəyərli fikirlər meydana gəlmişdir. Hər bir danışq dilinə sahib olan canlının beynində, yaddaşında olan sözlər toplusu vardır və insan həmin sözləri cümləyə çevirərək ünsiyyətə girir.

Dilin ünsiyyət vasitəsi olması üçün mütləq cümlə olmalıdır. Çünki ünsiyyət yaratmaq üçün mütləq cümlə qurmaq lazım gəlir. Odur ki, dilçilər qədim zamanlardan başlayaraq cümləyə tərif verməyə çalışmışlar. Doğrudur deyə bilmərik ki, cümləyə tam tərif verilmişdir. Amma ümumi qəbul olunan təriflər mövcuddur. Məsələn, O.Musayev cümləyə belə tərif verir: “Bitmiş bir fikir ifadə edən bir və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” (1, s. 354). F.Y.Veysəlli isə cümlənin tərifini izah edərkən intonasianın da rolu olduğunu vurğulayır. O yazır: “Cümlə elə bir strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz yeri vardır” (2, s. 226). Araşdırmalar göstərir ki, konkret dildən asılı olmayaraq cümlənin tərfi ən azı aşağıdakı cümlələri özündə əks etdirməlidir:

- cümlənin nisbətən bitmiş fikir ifadə etməsi;
- cümlənin müəyyən sintaktik quruluşa malik olması;
- cümlənin xüsusi intonasiyaya malik olması;
- cümlənin modallıq ifadə etməsi.

O.Musayev bu cəhətləri ümumiləşdirərək cümlənin tərfini daha da dəqiqləşdirir:

“Müəyyən qrammatik quruluşa və intonasiyaya malik olan, modallıq bildirən nisbətən bitmiş fikir ifadə edən nitq vahidinə cümlə deyilir” (1, s. 355).

Məlumdur ki, cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyətin mürəkkəb hadisə olması isə danılmazdır. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif şəkildə və fərqli həcmdə cümlələr qururlar. Ünsiyyət prosesində işlədilən cümlələr danışanın fikrini ifadə etmək məqsədilə işlədilir və qrammatik quruluşuna görə də fərqli olur. Odur ki, bu keyfiyyətlərinə görə cümlə adətən ünsiyyətdəki məqsədinə və malik olduğu quruluşa görə təsnif edilir. O.Musayev ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümləni belə qruplaşdırır:

1. Nəqli cümlə;
2. Sual cümləsi;
3. Əmr cümləsi;
4. Nida cümləsi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi konkret dildən asılı olmayaraq cümlə ünsiyyətin əsas vasitəsidir. Müasir ingilis dilində cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Sadə cümlə; 2.mürəkkəb cümlə.

Sadə bir fikir ifadə edən cümləyə sadə cümlə deyilir. Məsələn, She opened the window.

Sadə cümlələr iki qarımqrupa bölünür: 1. Sadə müxtəsər cümlə; 2. Sadə geniş cümlə. Məsələn, She is a doctor (1).

They return here in autumn (2).

Qeyd etməliyik ki, cümlənin semantik təhlili çox maraqlıdır. F.Veysəlli cümlə semantikasının birbaşa formal semantika ilə bağlı olduğunu iddia edir (2, s. 264). O qeyd edir ki, formal semantika, eyni zamanda model nəzəriyyəsi, gerçəklik şərtlərini açan, referensial, məntiqi və ya mümkün hallar semantikasi da adlandırıla bilər.

Cümlə tərkibinə görə iki mərhələ təhlil oluna bilər: 1. Təbii dil ifadələri xüsusi formal dilə tərcümə olunur, əsasən predikat məntiqinin bir variantı kimi. Mürəkkəb ifadənin tərcüməsi cümlənin komponentlərinin tərcüməsindən ibarət olur. 2. Tərcümələr, yəni ekvivalent götürülən məntiqi formullar model nəzəriyyəsi semantikasi formasında kompozisional şərh əldə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci mərhələ daha vacib hesab olunur, çünki burada məna təhlil olunur. Təhlil olunan məna təbii dil cümlələrinin semantik strukturunu açıb göstərir. İkinci mərhələ götürülən formal dillər riyazi dəqiqliklə kompozisional təhlil olunur. Ona görə də adətən ikinci mərhələ vacib hesab olunmur. F.Veysəlli istinadən deyə bilərik ki, bəzən hər iki mərhələ birləşdirilir. F.Veysəlli yazır: “Semantika dilin böyük hissəsinin təhlilini verməkdə acizdir. Ona görə də formal semantikada fragmentlə məhdudlaşırlar, kompozisional qaydalar məhdud miqdarda leksem və sintaksis qaydalarına əsaslanır” (2, s. 269).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dilçilər, o cümlədən də C.Braun və C.Yül iddia edir ki, dilin qrammatik təsvirində sistem-cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir. Onların iddiasına görə hər iki terminin işlədilməsində iki yanaşma mövcuddur. Hər iki dilçi dilin tədqiqində açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını dəstəkləyir. Bu məqsədlə qrammatist məlumatın, yəni cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqətini cəlb etməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin, eyni zamanda yığcam olsun. Cümləni istifadə edən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə edəcək, həmin cümlələr fiziki və sosial kontekstləri də özündə əks etdirəcəkdir. Bütün bu yanaşmanın hər birində məlumat, qaydalar, proseslər və kontekstlər hər iki yanaşmanı özündə əks etdirə bilər (3, s. 74).

Hazırda bizim məqsədimiz məlumatın tək cümlədə (single sentence) işlədilməsidir. Xüsusilə də dilin xüsusi quruluşunu təsvir edən tək cümlələr qrupunda. Bu proses demək olar ki, həmişə eksplisit təsvir olunmur. Bunu Qazdar belə təsvir edir: “Mən güman edirəm ki, cümlələrin yaratdığı bu cür qrammatik birlik dilçilik tədqiqatı

¹¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dillər Universiteti

üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlələrdən söhbət gedir” (4, s. 11).

Nitq zamanı işlənən məlumat yazılı mətnlərdə də işlənilə bilər. Bu eyni zamanda tək cümlələrin formasında da görünür. Tək cümlənin, yaxud dil materialının bu cür təsviri performans-məlumat (performans data) kimi də təsvir olunur. Bu tərkibli cümlələrdə N.Xomskinin dili təsvir etdiyi kimi tərəddüdlər, xətalər və digər qeyri-standard formalar da əks olunur. N.Xomski qeyd etmişdir ki, cümlənin bu cür təsviri dilin qrammatik forması kimi təsvir olunmamalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi cümlədə əks olunan məlumata iki yanaşma zəruri olaraq bir-birindən fərqlənir. Nitqi işlədən fərd danışığında geniş cümlə parçalarından istifadə edir. Məsələn, o düşünür ki, onun məlumatı cümlənin qrammatik düzəlməsini görə sıralanıb ya yox. Yaxud da orada əks olunan məlumat lazım olan qrammatik qaydanı əks etdirir ya yox. Təbii ki, cümlə istifadəçisi gündəlik həyatda rastlaşdığı danışığından kənara çıxmır. Onun nitqində işlətdiyi cümlələr adi danışıda işlənən cümlələrdir və bu hal məlumatı qəbul edən tərəfindən qəbul olunur. Cümlə vasitəsilə məlumatın ötürülməsinə digər bir yanaşma Sampson tərəfindən irəli sürülür. Buna onun generativ qrammatikaya aid ilkin işlərində rast gəlinir. Onun qeydlərində cümlə-qrammatikası üçün məlumatın necə əks olunması yazılır. N.Xomski isə bu yanaşmanın məhdudluğunu iddia edir. O yazır: “Dilin öyrənilməsinin semantik və statistik əhəmiyyətinə və ona qarşı olan marağa baxmayaraq, qrammatik nitqin xarakterini və yaxud problemin müəyyən edilməsinin birbaşa anlama yolu mövcud deyil” (5, s. 17).

Yaradılmış cümlənin son versiyasına əsas yanaşma o zaman meydana çıxır ki, nəticə kimi ortaya çıxan cümlələr lingvistik öz-özünü təhlil etməyə qarşı sınaqdan keçirilərkən aşkar olunsun. Bu o anlama aparıb çıxarır ki, dilçinin istifadə etdiyi məlumat şəxsi təhlilin nəticəsi olsun. Sampsonun iddia etdiyi kimi problemin mənbəyi onda aşkar olunur ki, fərdi təhlil sınaqdan keçirilmir və bunu hər bir kəs istədiyi kimi istifadə edə bilər. Bu məhdud yanaşmadan belə fərziyyə ortaya çıxır ki, kommunikativ kontekstdə süni yaradılan cümlələr işlənilir və fikir buna yönəldilir. Bu metodu C.Layons kontekstləşdirilmiş, qaydaya salınmış, standartlaşdırılmış cümlələr kimi təsvir edir.

Sintaksisin tədqiqat obyektlərindən biri olan söz birləşməsi ilə əlaqədar mövcud olan problem söz birləşməsinin bir vahid olaraq həddəşəkləndirilməsi məsələsidir. Digər sözlə, biz nəyi, hansı tərkibə malik olan birləşmələri söz birləşməsi adlandırmalıyıq?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə dilçilərin fikri müxtəlifdir. Əksər rus dilçiləri, məsələn, V.V.Vinoqradov, V.N.Yartseva və başqaları belə hesab edirlər ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi adlana bilməz. Bu dilçilərə görə ancaq ən azı iki əsas nitq hissəsinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər söz birləşməsi adlandırılmalıdır.

Digər qrup dilçilər, xüsusən qərb dilçiləri sözlərin hər cür birləşməsini söz birləşməsi adlandırırlar. N.Burlakovanın dediyi kimi, qərb dilçiləri *wise men* söz birləşməsi ilə *to the lighthouse* birləşməsi arasında heç bir fərq görmürlər. Baxmayaraq ki, *wise men* iki əsas nitq hissəsinin (*sifət+isim*) birləşməsindən, *to the lighthouse* isə bir əsas (*isim*) və iki köməkçi nitq hissəsindən (*sözünü və müəyyənlik artikli*) ibarətdir, qərb dilçiləri onların hər ikisini eyni olaraq söz birləşməsi adlandırırlar.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, nəinki qərb alimləri, hətta bəzi rus dilçiləri də belə hesab edirlər ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi adlandırılmalıdır. Məsələn, rus dilçilərindən olan B.İlyiş bu barədə belə yazır: “*We will term phrase every combination of two or more words which is a grammatical unit but is not an analytical form of some word (as, for instance, the perfect forms of verbs). The constituent elements of a phrase may belong to any part of speech. For instance, they may both be nouns, or one of them may be an adjective and the other a noun, or again one of them may be a verb and the other a noun, or one may be a preposition and the other a noun; or there may be three of them, one being a preposition, the other a noun, and the third a preposition, etc.*

We thus adopt the widest possible definition of a phrase and we do not limit this notion by stipulating that a phrase must contain at least two notional words, as is done in a number of linguistic treatises” (6, s. 177).

Onu da qeyd edək ki, B.İlyişin məsələyə bu cür yanaşmasının, yəni *sözünü+isim* tərkibli birləşmələri də söz birləşməsi hesab etməsinin səbəbini izah edərkən yazır ki, əgər belə olmasa, yəni *sözünü+isim*-dən ibarət olan birləşmələr söz birləşməsi hesab edilməyə, o halda onlar, yəni *sözünü + isim* tərkibləri tədqiqatdan kənarda qalar (7, s. 177).

Biz belə hesab edirik ki, söz birləşməsinin meyarı haqqında rus dilçiliyində vətəndaşlıq hüququ qazanmış mülahizə daha elmi və daha inandırıcıdır. Məsələ burasındadır ki, köməkçi nitq hissəsi (*yaxud hissələri*) + əsas nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələrdə (məsələn, *to school, the boy, under the tree, in the sky*) komponentlər müxtəlif səviyyəti olur; onlar bir sıra parametrlər üzrə (*leksik, qrammatik və fonetik*) bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Bir cəhəti də nəzərə alsaq ki, bəzi dilçilər (H.Suit, O.N.Sunik) köməkçi nitq hissələrini “boş söz” (*empty words*) adlandırırlar, o zaman bir daha aydın olar ki, köməkçi nitq hissəsi + əsas nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələrdə komponentlər həqiqətən də eyni səviyyəli, eyni hüquqlu ola bilməz. Buna görə də belə tərkiblərdən ibarət olan birləşmələri söz birləşməsi adlandırmamaq olmaz.

Söz birləşməsi ilə əlaqədar mövcud olan digər bir mübahisəli problem də bundan ibarətdir: predikativ əlaqə zəminində birləşən sözlər söz birləşməsidir, ya yox?

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər predikativ əlaqə zəminində birləşdikdə dərhal müəyyən bir fikir ifadə edir və intonasıyaya malik olur. Bunlar isə söz birləşməsinə deyil, cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdir. Beləliklə, demək lazımdır ki, predikativ əlaqə zəminində söz birləşməsi yaranma bilməz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Brown G. And Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
4. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.
6. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press. Great Britain, 1968.
7. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press. Great Britain, 1977.

Açar sözlər: cümlə, sadə, mürəkkəb, semantika, quruluş, təsnifat

Key words: sentence, simple, compound, semantics, structure, classification

Ключевые слова: предложение, простое, сложное, семантика, структура, классификация

On the semantics of a sentence in modern english

Summary

The article investigates theories about the semantics of a sentence. It states that a sentence is a unit of speech whose grammatical structure conforms to the laws of the language; and it serves as the chief means of conveying a thought. Relying on various opinions of linguistics the author gives the classification of a sentence. The linguists such as N.Chomsky, G.Brown, G.Yule, J.Lyons and others have been analyzed comprehensively by the author. A lot of linguistics sources have been used in the article as well.

О семантике предложения в современном английском языке

Резюме

В статье исследуются теории о семантике предложения. В нем говорится, что предложение является единицей речи, чья грамматическая структура соответствует законам языка и это служит главным средством передачи мысли. Опираясь на различные мнения лингвистики, автор дает классификацию предложения. Лингвисты, такие как N.Chomsky, G.Brown, G.Yule, J.Lyons и другие всесторонне были проанализированы автором. Множество лингвистических источников также были использованы в данной статье.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova